IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 24. Issue 02. Noyabr ,2026

IMOM TERMIZIY ALLOMASINING TARBIYAVIY QARASHLARIDAN TA'LIM JARAYONIDA FOYDALANISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK IMKONIYATLARI

Qodirova Aziza Bekmurod qizi
Termiz davlat universiteti
Psixologiya kafedrasi dotsenti, DSc.,
https://doi.org/10.5281/zenodo.24014467

Annotatsiya. Mazkur maqolada buyuk muhaddis Imom Abu Iso Muhammad at-Termiziyning ilmiy-ma'naviy merosi, xususan, uning asarlarida aks etgan tarbiyaviy qarashlardan zamonaviy ta'lim jarayonida foydalanish masalalari yoritilgan. Allomaning insonparvarlik, odob-axloq, ilmga intilish, halollik, rostgo'ylik, sabr-toqat, mehr-oqibat, kattalarga hurmat va kichiklarga izzat ko'rsatish kabi g'oyalari pedagogik nuqtayi nazardan tahlil qilingan. Shuningdek, Imom Termiziy merosidan foydalanish orqali o'quvchilarda ma'naviy-axloqiy fazilatlarni shakllantirish, mustaqil fikrlash, ijtimoiy mas'uliyat, muloqot madaniyati va ijobiy xulq-atvorni rivojlantirish imkoniyatlari ko'rib chiqilgan. Maqolada alloma qarashlarini zamonaviy ta'lim metodlari bilan uyg'unlashtirish yuzasidan amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Imom Termiziy, tarbiyaviy qarashlar, ta'lim jarayoni, ma'naviy tarbiya, axloqiy fazilatlar, pedagogik yondashuv, hadis, yoshlar tarbiyasi, insonparvarlik, odob-axloq.

KIRISH

Bugungi globallashuv va axborot almashinuvi jadallashgan davrda yosh avlodni har tomonlama barkamol, ma'naviy yetuk, mustaqil fikrlaydigan va ijtimoiy mas'uliyatli shaxs sifatida tarbiyalash ta'lim tizimining eng muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Chunki zamonaviy ta'lim faqat o'quvchilarga bilim berish bilan cheklanmasdan, ularning dunyoqarashi, axloqiy pozitsiyasi, muomala madaniyati va hayotiy qadriyatlarini ham shakllantirishi zarur.

Shu jihatdan xalqimizning boy tarixiy, ilmiy va ma'naviy merosini o'rganish hamda undan ta'lim-tarbiya jarayonida samarali foydalanish dolzarb ahamiyat kasb etadi. O'tmishda Movarounnahr hududida yashab ijod qilgan buyuk allomalarimiz inson kamoloti, ilm-ma'rifat, odob-axloq va tarbiya masalalariga alohida e'tibor qaratganlar. Ana shunday ulug' mutafakkirlardan biri Imom Abu Iso Muhammad at-Termiziydir.

Imom Termiziy hadis ilmining rivojlanishiga ulkan hissa qo'shgan muhaddis bo'lish bilan birga, insonning ma'naviy kamoloti, axloqiy fazilatlari va jamiyatdagi munosabatlariga oid muhim g'oyalarni ilmiy merosida mujassamlashtirgan. Uning «Al-Jome' as-sahih» va «Ash-Shamoil an-Nabaviyya» asarlarida insonning kundalik hayoti, muomala madaniyati, odobi, oilaviy munosabatlari, mehr-oqibat va insonparvarlik kabi masalalar keng yoritilgan.

Alloma merosining tarbiyaviy ahamiyati shundaki, unda insonni faqat bilimli bo'lishga emas, balki olgan bilimini ezgu maqsadlar yo'lida qo'llashga, boshqalarga hurmat bilan munosabatda bo'lishga va jamiyat manfaatini hisobga olishga undovchi g'oyalar mavjud. Bu qarashlar bugungi ta'lim tizimida o'quvchilarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasini tashkil etishda muhim manba bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Ta’lim jarayonida Imom Termiziy merosidan foydalanish o‘quvchilarda tarixiy xotirani shakllantirish, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmatni kuchaytirish, ijobiy xulq-atvorni rivojlantirish hamda ma’naviy immunitetni mustahkamlashga yordam beradi.

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi Imom Termiziy tarbiyaviy qarashlarining pedagogik mazmunini ochib berish, ularni zamonaviy ta’lim jarayoniga tatbiq etish imkoniyatlarini aniqlash va o‘quvchilar ma’naviy-axloqiy tarbiyasini rivojlantirishga qaratilgan metodik tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu tadqiqot jarayonida tarixiy-pedagogik tahlil, manbashunoslik, qiyosiy tahlil, tizimli yondashuv va ilmiy umumlashtirish metodlaridan foydalanildi.

Tarixiy-pedagogik tahlil metodi orqali Imom Termiziyning hayoti, ilmiy faoliyati va uning asarlarida ilgari surilgan tarbiyaviy g‘oyalar o‘rganildi. Bu usul alloma merosining shakllanish sharoitlari va uning ta’lim-tarbiya tarixidagi o‘rnini aniqlashga xizmat qildi.

Manbashunoslik metodi asosida «Al-Jome’ as-sahih» hamda «Ash-Shamoil an-Nabaviyya» asarlaridagi odob-axloq, insoniy munosabatlar, ilm olish, mehr-oqibat, halollik va tarbiya bilan bog‘liq mavzular tahlil qilindi.

Qiyosiy tahlil metodi yordamida Imom Termiziy merosida aks etgan tarbiyaviy g‘oyalar zamonaviy pedagogikaning shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim, axloqiy tarbiya, ijtimoiy kompetensiya va hamkorlikda o‘qitish kabi yondashuvlari bilan qiyoslandi.

Tizimli yondashuv asosida alloma merosidan foydalanishning ta’lim jarayonidagi asosiy yo‘nalishlari belgilandi. Jumladan, dars mashg‘ulotlari, sinfdan tashqari tadbirlar, tarbiyaviy suhbatlar, mustaqil ta’lim va oilaviy tarbiya bilan bog‘liq imkoniyatlar ko‘rib chiqildi.

Ilmiy umumlashtirish metodi orqali tahlil qilingan ma’lumotlar asosida Imom Termiziy merosini zamonaviy ta’lim-tarbiya jarayonida qo‘llashga doir xulosalar va amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Ta’kidlash joizki, mazkur maqola nazariy tadqiqot xarakteriga ega. Unda tajriba-sinov ishlari yoki respondentlar ishtirokidagi empirik natijalar keltirilmagan.

NATIJALAR

Tadqiqot davomida Imom Termiziy merosidagi tarbiyaviy qarashlarni zamonaviy ta’lim jarayonida qo‘llashning bir nechta muhim yo‘nalishlari aniqlandi. Ular o‘quvchilarda ma’naviy-axloqiy fazilatlarni shakllantirish, ilmga bo‘lgan munosabatni rivojlantirish, muloqot madaniyatini yuksaltirish, insonparvarlik va ijtimoiy mas’uliyatni kuchaytirish bilan bog‘liq.

Ilmga intilish va bilim olish madaniyatini shakllantirish

Imom Termiziy hayotining o‘zi ilmga sadoqat, izlanish va bilim yo‘lida mehnat qilishning yorqin namunasidir. Alloma yoshligidan ilm o‘rganishga intilgan, turli mamlakat va shaharlarga safar qilib, mashhur olimlardan ta’lim olgan. Uning faoliyatida bilimni chuqur o‘zlashtirish, o‘rganilgan ma’lumotlarni tekshirish va ilmiy haqiqatga intilish muhim o‘rin tutgan.

Ushbu jihatlarni ta’lim jarayonida qo‘llash orqali o‘quvchilarda bilim olishga ijobiy munosabatni shakllantirish mumkin. O‘qituvchi Imom Termiziyning hayot yo‘lini o‘quvchilarga

tanishtirish orqali ularda ilmga qiziqish, mustaqil izlanish va o‘z ustida ishlashga intilishni rivojlantirishi mumkin.

Bunda quyidagi pedagogik usullardan foydalanish maqsadga muvofiq:

- Allomaning hayoti va ilmiy faoliyatiga bag‘ishlangan ma’naviy-ma’rifiy suhbatlar tashkil etish.
- Imom Termiziy asarlaridan mavzuga mos rivoyatlarni tanlab, ularning mazmunini muhokama qilish.
- O‘quvchilarga buyuk allomalarning ilmiy faoliyati haqida mustaqil taqdimotlar tayyorlashni topshirish.
- Ilm olishning inson hayotidagi ahamiyatiga bag‘ishlangan munozaralar o‘tkazish.

Mazkur faoliyatlar o‘quvchilarda bilimga qiziqish, mustaqil fikrlash va izlanish ko‘nikmalarining rivojlanishiga yordam beradi.

Odob-axloq va muomala madaniyatini rivojlantirish

Imom Termiziy merosida odob-axloq masalasi muhim o‘rin egallaydi. Ayniqsa, «Ash-Shamoil an-Nabaviyya» asarida Payg‘ambar Muhammad (s.a.v.)ning go‘zal xulqlari, insonlar bilan muomalasi, kamtarligi, mehribonligi va kundalik odatlariga oid rivoyatlar jamlangan.

Mazkur asardagi tarbiyaviy mazmun o‘quvchilarda muomala madaniyatini shakllantirish uchun muhim manba hisoblanadi. Chunki ta’lim jarayonida o‘quvchining nafaqat bilim darajasi, balki o‘z tengdoshlari, o‘qituvchilari va atrofidagi insonlar bilan qanday munosabatda bo‘lishi ham muhim ahamiyatga ega.

Odobli muomala, suhbatdoshni tinglash, boshqalarning fikrini hurmat qilish, qo‘pol so‘zlardan tiyilish va nizoli vaziyatlarda vazminlik bilan munosabat bildirish o‘quvchining ijtimoiy rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Ta’lim jarayonida ushbu yo‘nalishni rivojlantirish uchun rolli o‘yinlar, vaziyatli topshiriqlar, guruhiy munozaralar va tarbiyaviy mashg‘ulotlardan foydalanish mumkin.

Masalan, o‘qituvchi o‘quvchilarga quyidagi vaziyatni taklif etishi mumkin: ikki o‘quvchi bir masala yuzasidan kelisha olmayapti. Ular o‘z fikrlarini qanday ifodalashi, bir-birini qanday tinglashi va muammoni qanday hal qilishi kerak? O‘quvchilar vaziyatni tahlil qilish orqali hurmat, sabr, tinglash va murosaga kelish ko‘nikmalarini o‘zlashtiradilar.

Halollik, rostgo‘ylik va mas’uliyatni tarbiyalash

Shaxsning ma’naviy kamolotida halollik va rostgo‘ylik muhim o‘rin tutadi. Imom Termiziy jamlagan hadislar mazmunida ham insonning rost so‘zlashi, o‘z va’dasiga vafo qilishi, boshqalarning haqqiga xiyonat qilmasligi va adolatli bo‘lishi kabi fazilatlar katta tarbiyaviy ahamiyatga ega.

Ta’lim jarayonida bu qadriyatlarni o‘quvchilarga singdirish ularning shaxsiy mas’uliyatini shakllantirishga yordam beradi. Masalan, o‘quvchining topshiriqni mustaqil bajarishi, o‘z xatosini tan olishi, sinfdoshining mehnatini qadrlashi va jamoaviy faoliyatda o‘z vazifasini bajarishi halollik hamda mas’uliyatning amaliy ko‘rinishlaridir.

O‘qituvchi mazkur fazilatlarni faqat nazariy tushuntirish bilan cheklanmasdan, kundalik ta’lim jarayonida o‘z xulqi orqali namoyon etishi lozim. Chunki pedagogning shaxsiy namunasi tarbiyaviy ta’sirning muhim omillaridan biridir.

O‘quvchilarda halollikni rivojlantirish maqsadida «Halollik — inson ziynati», «Rostgo‘ylik va ishonch», «Mas’uliyatli inson qanday bo‘ladi?» kabi mavzularda davra suhbatlari va muammoli vaziyatlar tahlilini tashkil etish mumkin.

Mehr-oqibat va insonparvarlik fazilatlarini shakllantirish

Imom Termiziy merosida insonlarga yaxshilik qilish, muhtojlarga yordam berish, mehribonlik ko‘rsatish va o‘zaro hurmatni saqlash kabi g‘oyalar muhim ahamiyatga ega.

Insonparvarlik tarbiyasi o‘quvchilarda boshqalarning holatini tushunish, yordamga muhtoj insonlarga befarq bo‘lmaslik va jamoada hamkorlik qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Ta’lim muassasalarida mazkur fazilatlarni shakllantirish uchun ijtimoiy loyihalar, xayriya tadbirlari, jamoaviy topshiriqlar va ko‘ngillilik faoliyatlaridan foydalanish mumkin.

Masalan, «Yaxshilik qilish — insoniy burch», «Mehr ulashamiz», «Bir-birimizga yordam beramiz» kabi mavzularda tarbiyaviy loyihalar tashkil etish o‘quvchilarni amaliy faoliyat orqali ezgu ishlarga yo‘naltiradi.

Bunday tadbirlar natijasida o‘quvchilarda jamoaga daxldorlik, o‘zaro yordam, hamdardlik va ijtimoiy faollik sifatlarini rivojlantirish uchun imkoniyat yaratiladi.

Sabr-toqat va irodaviy sifatlarni rivojlantirish

Sabr-toqat insonning qiyinchiliklarga bardosh berishi, o‘z oldiga qo‘ygan maqsadidan chekinmasligi va turli vaziyatlarda vazminlikni saqlashida namoyon bo‘ladi.

Imom Termiziy hayot yo‘li ilm yo‘lida qat’iyat, mehnatsevarlik va izlanishning ahamiyatini ko‘rsatadi. Allomaning uzoq yillar davomida hadislarni o‘rganishi, to‘plashi va ilmiy jihatdan tahlil qilishi yoshlar uchun ibratli namunadir.

Ta’lim jarayonida sabr-toqatni tarbiyalash o‘quvchilarning qiyin topshiriqlarni bajarishga intilishi, muvaffaqiyatsizlikdan keyin yana harakat qilishi va o‘z oldiga qo‘ygan maqsadlariga erishish uchun izchil mehnat qilishida muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘qituvchi o‘quvchilarni faqat natija uchun emas, balki jarayondagi harakati, tirishqoqligi va intilishi uchun ham rag‘batlantirishi kerak. Bu yondashuv ularda ijobiy motivatsiya va o‘z imkoniyatlariga ishonchni rivojlantiradi.

Oila, ustoz va jamiyatga hurmat ruhida tarbiyalash

Imom Termiziy merosidagi tarbiyaviy qarashlarni ta’lim jarayonida qo‘llashda ota-onaga hurmat, ustozni qadrlash va jamiyat oldidagi mas’uliyat masalalari ham alohida ahamiyatga ega.

Oila bolaning dastlabki tarbiya maskani bo‘lsa, ta’lim muassasasi uning ijtimoiy tajribasi va dunyoqarashini kengaytiruvchi muhim muhit hisoblanadi. Ota-onaga hurmat, ustozning mehnatini qadrlash, kattalarga izzat va kichiklarga mehr ko‘rsatish o‘quvchining ma’naviy madaniyatini rivojlantiradi.

Bu borada maktab va oila hamkorligini mustahkamlash muhimdir. Ota-onalar ishtirokidagi ma’naviy-ma’rifiy uchrashuvlar, oilaviy kitobxonlik tadbirlari, «Ustozga ehtirom» mavzusidagi suhbatlar va avlodlar uchrashuvlari samarali tarbiyaviy vosita bo‘lishi mumkin.

MUHOKAMA

Imom Termiziy tarbiyaviy qarashlarini zamonaviy ta’lim jarayoniga tatbiq etish masalasi milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg‘unligini ta’minlash nuqtayi nazaridan muhimdir. Bugungi

pedagogik jarayonda ta’lim oluvchiga faqat bilim berish emas, balki uning shaxsiy fazilatlari, ijtimoiy kompetensiyalari va ma’naviy dunyosini rivojlantirish ham asosiy vazifalardan biri hisoblanadi.

Alloma merosidagi tarbiyaviy g‘oyalarni zamonaviy pedagogik yondashuvlar bilan uyg‘unlashtirish bir nechta afzalliklarni yuzaga keltiradi.

Birinchidan, tarixiy va ma’naviy meros asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlar o‘quvchilarda milliy o‘zlikni anglash va ajdodlar merosiga hurmat tuyg‘usini kuchaytiradi.

Ikkinchidan, axloqiy mavzularni muammoli vaziyatlar va amaliy topshiriqlar orqali o‘rgatish o‘quvchilarning mustaqil fikrlash hamda to‘g‘ri qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Uchinchidan, mehr-oqibat, hamkorlik va o‘zaro hurmatga oid tarbiyaviy g‘oyalar sinf jamoasida sog‘lom psixologik muhitni shakllantirishga yordam beradi.

To‘rtinchidan, alloma hayoti va ilmiy faoliyatini o‘rganish orqali o‘quvchilarda bilim olishga intilish, mehnatsevarlik va maqsad sari harakat qilish kabi sifatlarni rivojlantirish mumkin.

Beshinchidan, Imom Termiziy merosini o‘rganishda o‘quvchilarning yosh xususiyatlari, bilim darajasi va dunyoqarashini hisobga olish lozim. Tarbiyaviy mazmundagi rivoyatlar o‘quvchilarga sodda, tushunarli va hayotiy misollar bilan izohlanishi maqsadga muvofiq.

Mazkur yondashuvni samarali tashkil etish uchun quyidagi pedagogik shartlarga amal qilish tavsiya etiladi:

- Tarbiyaviy mavzularni fan mazmuni va o‘quv dasturlari bilan uyg‘unlashtirish.
- Hadislarning mazmunini ishonchli manbalar asosida tushuntirish.
- O‘quvchilarni tayyor xulosalarni yodlashga emas, balki mustaqil fikrlashga yo‘naltirish.
- Tarbiyaviy faoliyatlarda interfaol metodlardan foydalanish.
- O‘qituvchining shaxsiy namunasi va pedagogik madaniyatiga e’tibor qaratish.
- Oila, ta’lim muassasasi va jamoatchilik hamkorligini rivojlantirish.

Shuni ta’kidlash kerakki, alloma merosidagi tarbiyaviy qarashlarni ta’lim jarayoniga kiritish faqat alohida ma’naviyat soatlari bilan cheklanmasligi kerak. Ushbu g‘oyalarni ona tili, adabiyot, tarix, tarbiya va boshqa fanlar mazmuniga ham mos ravishda singdirish mumkin.

Masalan, tarix darslarida Imom Termiziyning ilmiy faoliyati va tarixiy o‘rni o‘rganilsa, adabiyot va tarbiya mashg‘ulotlarida uning merosidagi odob-axloqiy g‘oyalar muhokama qilinishi mumkin. Bu esa fanlararo integratsiyani ta’minlaydi.

Umuman olganda, Imom Termiziy merosidan foydalanish ta’limning tarbiyaviy imkoniyatlarini kengaytiradi. Biroq bu jarayonda tarixiy manbalarning asl mazmunini saqlash, rivoyatlarni to‘g‘ri talqin qilish va ularni zamonaviy pedagogik maqsadlarga mos ravishda qo‘llash muhim hisoblanadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Imom Abu Iso Muhammad at-Termiziyning ilmiy-ma’naviy merosi bugungi ta’lim-tarbiya jarayonida foydalanish mumkin bo‘lgan muhim tarbiyaviy manbalardan biridir. Uning asarlarida aks etgan insonparvarlik, halollik, rostgo‘ylik, sabr-toqat, mehr-oqibat, kamtarlik, ilmga intilish va o‘zaro hurmat kabi g‘oyalar yosh avlodning ma’naviy-axloqiy kamolotida muhim o‘rin tutadi.

Maqola doirasida olib borilgan nazariy tahlil natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Imom Termiziy merosidagi ilmga intilish va izlanish g‘oyalari o‘quvchilarda bilim olish motivatsiyasini rivojlantirish uchun muhim tarbiyaviy asos bo‘la oladi.

2. Alloma asarlaridagi odob-axloq va insoniy munosabatlarga oid qarashlar o‘quvchilarning muomala madaniyati va ijtimoiy kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

3. Halollik, rostgo‘ylik va mas’uliyat g‘oyalari yoshlarning axloqiy pozitsiyasi va shaxsiy javobgarligini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega.

4. Mehr-oqibat va insonparvarlikka oid qarashlar ta’lim muassasasida sog‘lom ijtimoiy-psixologik muhitni shakllantirish imkonini beradi.

5. Sabr-toqat va qat’iyat haqidagi tarbiyaviy g‘oyalar o‘quvchilarda irodaviy sifatlar, mehnatsevarlik va maqsadga intilishni rivojlantiradi.

6. Imom Termiziy merosini zamonaviy pedagogik metodlar bilan uyg‘unlashtirish ta’limning ma’naviy-tarbiyaviy samaradorligini oshirishga yordam beradi.

Shu asosda ta’lim muassasalarida Imom Termiziy merosiga bag‘ishlangan ma’naviy-ma’rifiy mashg‘ulotlar, tarbiyaviy suhbatlar, mustaqil izlanishlar, kitobxonlik tadbirlari va amaliy loyihalarni muntazam tashkil etish maqsadga muvofiqdir.

Buyuk ajdodlarimizning ilmiy va ma’naviy merosini o‘rganish orqali yosh avlodda nafaqat tarixiy xotira, balki yuksak axloqiy fazilatlar, mustaqil dunyoqarash va jamiyat oldidagi mas’uliyat hissini ham shakllantirish mumkin. Imom Termiziy merosi ana shu maqsadlarga xizmat qiladigan bebaho ma’naviy va tarbiyaviy manba hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abu Iso Muhammad at-Termiziy. Al-Jome’ as-sahih (Sunan at-Termiziy).
2. Abu Iso Muhammad at-Termiziy. Ash-Shamoil an-Nabaviyya.
3. Imom al-Buxoriy. Al-Jome’ as-sahih.
4. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi. «Termiziy» maqolasi.
5. Hasanov A. Islom tarixi. – Toshkent.
6. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq.
7. Dewey, J. Democracy and Education. New York: Macmillan, 1916.
8. Bandura, A. Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory. Prentice-Hall, 1986.